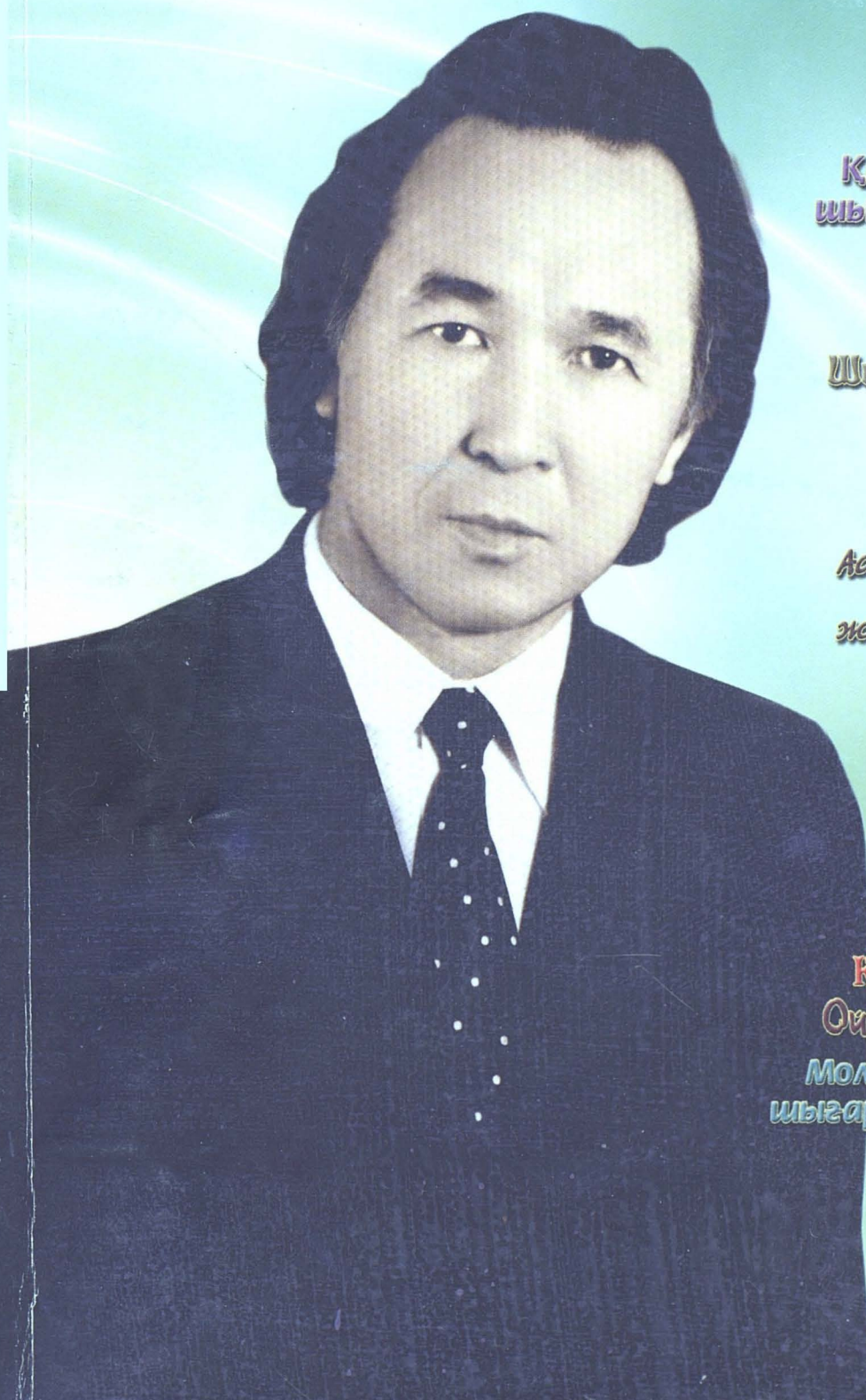

ЖАЛЫН

Республикалық әдеби-көркем және әлеуметтік журнал

8-наурыз

**Қыз-келіншектер
шығармашылығынан**

Поэзия

Ұ.Дәлейіқы

**Шии өзеннің қамысын
шерге мағтам..**

Тарих және біз

Қ.Шүкештіқы

**Ассимиляцияға итуей,
ұлымын, иілін
жосалықан түлгалар
мен ұрыақтар**

**Қиы-Қиы
қикалар**

Б.Әбіш

ТҰҢҒЫҚ

Қаламгер дудары

Ои тегеуріні өзгеше

**Молдахмет ҚАҒАЗДЫҢ
шығармашылығы хақында**

ОЙ ТЕГЕУРІНІ ӨЗГЕШЕ

Жалпы, әрбір қалам иесінің үлкен әдебиетке келуі, танылуы, қалыптасуында ерекше бір жағдайлар болатыны анық. Осындай ерекше сәттің бірі – өткен ғасырдың жетпісінші жылдарының басында Қазақстан Комсомолы мен Республика Жазушылар Одағы ұйымдастырған талантты жастарды табу мақсатындағы жабық конкурсы еді. Бұл жабық бәйге – жазудан үмітті талай жанның бағын ашты. Оған кең байтақ республикамыздың шартарабында еңбек етіп жүрген белгісіз авторлар да, Астана мен облыс орталықтарында қалам тартып баспасөзге араласып жүрген қаламгерлер де бағын сынап көрді. Осы жабық бәйге болмағанда, кім біледі, біздің бүгінгі әңгімелегелі отырған кейіпкеріміздің тағдыры қалай қалыптасарын...

Иә, осы бірінші бәйгенің өзінде қаптаған қаламгердің арасынан бұза-жара, дара шығып, алғашқы үштіктің қатарында тұрды. Ал ол болса алыс ауданда еңбек етіп жүрген әлі ешкімге белгісіз қатардағы партия қызметкерлерінің бірі еді. Жазуға деген құштарлық, сөз қасиетін сезінуі және сол бағытта өз бетінше көп ізденуі, табиғи бейім, ерекше қабілет ә дегенде-ақ қалың оқырманын баурап алып, оның есімін жалпақ жұртқа бірден паш етті.

Аты да тосындау, жазылуы да тосындау бұл шығарма екінші дүниежүзілік соғыс жылдарындағы қазақ ауылындағы кішкентай балалардың тыныс, тірлігі жайлы баян. «Чика – Дабылдың баласы» ұзын сонар баяндау да, кісіні мезі ететін жаттанды сурет пен іс-қимылдар әрекетінен ада. Тіпті кейбір тараулары екі үш сөйлеммен аяқталып отырады. Бірақ оқырманын жалықтырмайды, өзіне тартып ерекше қызықтырады. Автордың не айтқысы келгенін сезіп отырсыз. Ауыл мен шағын темір жол бекетін мекендеген балалардың өмірі, іс-әрекеті бейне бір кинолен-тадай көз алдыңнан өтіп жатады. Сыншы ғалымның: «Соғыспен тұстас келген балалықтың мұны көп. Сол мұңның өзін нұрға бөлеп жазған жазушы, тегінде, балаларды жанымен сүйетін, аса жақсы білетін жазушы. Қаназовтың балалар жайлы бала болып ойнап, бала болып ойлап, үлкен әкелік жүреппен жазатын аз ғана таланттардың бірі екенін айтпау – киянат» (Қ.Мәдібаева) деп жазуында көп мән жатыр.

Майдангер Дабылдың әйелі Тәнзила ауылға келіп үлестірілген балалардың ішінен Чика атты неміс баласын бауырына басады. Чиканың неміс баласы екенін білген ауыл балалары, әдепкіде оған оскырына қарап, күн көрсетпейді. Әсіресе, Жұмажан бейнесі өзінің қызғылықтығымен есте қалады. Тен-

Молдахмет ҚАНАЗ

тек, шақар баланың жүрегінде неміс атаулыға деген ашу-ыза, кек қатып қалған. Түсі бөлек Чикаға көп ұрынатын да сол. Бірақ баланың аты бала ғой, кейін достасып, бауыр басып кетеді. Жазушы Чиканың жаңа ортаға кіруін, әрі табиғи, әрі нанымды жеткізе білген. Повесте әр бала тілі анық көрінеді. Іштей микротарауларға бөлініп, қысқа метражды фильм көргендей көріністер, оқиғалар, әрекеттер тез-тез өзгеріп, жас оқырманын жалықтырмайды.

Шығармада Чика төңірегіндегі оқиғалар Жұмажан образымен қатар көрініп отырады. Жұмажан бесінші класта қалып қойғандықтан оны қайта жалғастырады. Сабак үлгерімі нашар. Мәселен, география сабағындағы жауабына назар аударалық:

«...Вулкандар дегеніміз биік таудың басынан...ын. ...ын...таудың басынан түгін шығады... пештің түтіні сияқты бұрқ-бұрқ етеді. Сосын ішінен осындай қыпқызыл тастар аспанға секіріп-секіріп кетеді... Әуелеп барып жерге түседі, сосын ыстық тастар таудың басынан төмен домалайды... Ол біздің қораға келеді... Сосын біздің қамыс қора өртенеді. Ертенгісін байлап қойған ешкілер, лақтар бақырады... бақырады, – деп еңтігіп басылады. – Вулкандар осындай болады...»

Жұмажанның жауабына балалардың ішек-сілесі қатып күледі.

Шебер жазушы шығармаға әр беру үшін күлкілі жайттарды әдейі кіргізіп отырған. Күлкімен әшкерелеудің тиімділігі хақында ұлы сықақшы М.Е. Салтыков-Щедрин: «Это оружие очень сильное, ибо ничто так не обескураживает порока как сознание, что он угоден и что по поводу его уже раздался смех» – деген. Мұның өзі Жұмажан бейнесі төңірегінде өрбіген жайлардан-ақ анық көзімізді жеткізеді. Тұйыққа тірелген лажсыздық оны күлкілі әрекеттерге соқтырады. Жұмажанның сөздеріне, кер-тартпа кимылдарына күлмей, жайбарақат отыра алмаймыз.

Жазушы өз оқушысын күлдіргенмен, бұл ісі пысық, тәрбиесі төмен баланың әрекеті екенін кекете, мұқата күлулері арқылы көздерін жеткізуге тырысады. Оның істерінің астарында қызғаныш, қулық жатады. Аңғалдық мүлдем жоқ, бостық, аярылық сезімдері де жоқтың қасы. Автор кейіпкерлерінің портреттерін іс-әрекетіне сай шебер жасай білген. Бұл ауыр кезенді қазіргі балалар оқығанда қиналмайтындай етіп, қызықты да, әсерлі жазу қаламгерден көп шеберлікті талап ететіні өзінен-өзі түсінікті. Осы биік талап үдесінен шыға алған жазушының «Чика – Дабылдың баласы» атты повесі қазақ балалар прозасының кезенді биіктерінің бірі.

Алайда, осы бір сәтті табылған әдеби құбылысты эпигондар жамырай қайталап, тұяқкешті ете жаздағаны бар. Автор осы табысын тиянақтау мақсатында тура осы стильмен повестер циклін дүниеге келтірді. Олардың қатарына жұртшылық жылы қабылдаған «Ақ тайлағым-ай», «Арғы ауыл мен бергі ауылдың балалары», «Қияндағы күн нұры» повестері жатады. Бұл шығармалар жедеқабыл орыс, грузин тағы басқа тілдерге аударылып Одақ оқырманына тарап үлгерді. Грузияда шығатын халықаралық «Саундже» журналының 1989 жылғы сандарында үзбей жарияланды. Өздерін де осы тақылеттес шығармалардың

барлығы, тіпті Лениндік сыйлықтың лауреаты Нодар Думбадзениң шығармаларымен («Мен, әжем, Иллико және Илларио» сияқты повесі) сусындаған грузин жұртшылығының М.Қаназ повестеріне ерекше қызығушылық танытып өз журналдарында жариялауы да жайдан жай емес.

Молдахмет Қаназ көпіртіп көп жазатындардың санатынан емес. Әбден санада сарғайтып барып жүректен өткізіп алмай жазу столына отырған емес. Қазіргі журналистика мен таза әдеби шығарманы айыру қиынға айналған заманда айтқаны мен жазғаны бірден жүрекке жататын дүниелер тудыруы – жазушы стилінің даралығын көрсетеді.

Жазушының стильдік дүниетанымында байқалған тағы бір ерекшелік оның прозасындағы ирониялық бояудың молдығы. Шығармаларындағы иронияның қолданылуы әр түрлі. Біреуінде жазушы иронияны өз қаһармандарында пайдаланса, біреуінде қаһарман өзін қоршаған ортаға, болмаса жазушы етіп жатқан оқиғаға ирониялық көзқарасын білдіріп отырады.

М.Қаназ ирониясының мақсаты тек өмірді философиялық тұрғыдан сынау емес, өзге толыққанды мәні мен сәні бар өмір үшін бұл өмірді жоққа шығару болатын. «Қызыл дамба» авторы ұлы Отан соғысы алдындағы зұлмат кезеңнің сұрқай өмірін, сан қилы құбылыстарын суреттеу арқылы әлеуметтік әділетсіздікті, ал адам соның құрбаны екенін айқындап, айналаның бірегей бейнесін жасаған.

Әңгіме сюжеті қарапайым. Қазан төңкерісінің жиырма жылдығы қарсаңында ауылдық кеңсенің маңдайына ұран жазылып, қызыл жалау ілінбеген. Әлдекімнің хабарлауымен қауіпсіздік басқармасының екі қызметкері келіп тексеруді бастайды. Әңгіменің басты кейіпкері – «Қызыл балықшы» колхозының басқарма мүшесі, төтенше тапсырмалар жөніндегі разнорабош – Дүрәлі Егенсартов оқиғаның қақ ортасында. «Сәл-пәл белсенділігі» болмаса, аузын ашса жүрегі көрінетін,

ЖАРҚЫРАЙ БЕР, АСЫЛ АҒА, АЛТЫНДАЙ (Молдахмет ҚАНАЗҒА)

Қаламыңды таң нұрына малдың да,
Жүрегіме жол бермедің қалғуға.
Жалтармадың,
Жалған сөйлеп көрмедің,
Ақ жайнамаз – ақ парақтың алдында.

Күннің нұры – қаламыңның сиясы,
Шыққан тегің – Хас батырдың ұясы.
Көрінгенді иығына қондырмас,
Ұшқан көгің – мұзарт шыңның қиясы!

Қайта ояңды нұрлы сияң арқылы,
Хас батырдың қылышының жарқылы.
Сол қылышты Айға апарып ілсем деп,
Жаратқанға жалбарынам әр күні.

Қаламыңнан сөз ақпады, нұр ақты,
Ер Жәкеннің екпініндей қуатты.
Сіміреді сусап қалған жүрегім,
Сол қаламнан тамшылаған шуақты.

Үндес едің Сырдың сұлу үнімен,
Тілдесесің жүректердің мұңымен.
Шындық ағып жатады ылғи,
Сен жазған
Толқын-толқын сөйлемдердің түбінен.

Жалғандыққа кетпесін деп еті өліп,
Ел! – деп айтқан сөздеріңнен от өріп, –
Қиянаттан қорғап жүрсің тарихты,
Ақиқаттын аппақ туын көтеріп!

Жігер-күшің Сыр суындай сарқылмай,
Жарқылдай бер, Асыл аға, алтындай.
Сексенінде Жаңғожадай атой сап,
Токсаныңда қайта жасар Жамбылдай!

Мақсат ӘЛСЕЙТОВ

ақкөңіл де тындырымды жан. Әңгіменің өн бойынан ашы күлкі лебі еседі де тұрады. Күлкі тексеруге келген «сәбеттік шекіске» де, «разнорабош» Дүрәліге де, оның әйелі Шынайқызға да, Изет пен Ертұрғанға да ортақ. Олардың әрбір сөзі, іс-әрекеті күлкі шақырып отырады. Мәселен, «шекіс» Саурық Күлкеніштің, разнорабош Дүрәлі Егенсартовтан жауап алу сәтін қараңыз.

«...Жазып-жазып отырды да тағы бір сұрақ тастады:

– Колхозда кейінгі кезде қызыл дамбал киген адам бар ма?

Сол кезде басын көтеріп, бұған шапыраш көздерін атыстыра-шабыстыра мұртының бір шалғысы көк, екінші шалғысы жер тіреп, тіп-тік қадалғаны. «Ойбау-ау, мына итің... бәрін біліп отыр ғой». Іштей сыбағанын естіп қалмады ма екен деп қыпылдап та қояды.

– Бар!

– Ол кім?

– Ол басқарманың хатшысы, біздің бұрынғы келін, інімді ат теуіп өлтірген соң қаладағы тиген байы халық жауы болған Дәржан.

– Пәмилесі?

– Пәмилесі Жамаладеноба. Қаражалдағы ауыл совет Ертуғанның бөлесі, мына Қосаралдағы кекіреуік Жамаладеннің ортаншы қызы...

– Өлгі киімді өз көзіңмен көрдің бе?

Дүрәлі ыршып түсті.

– Жо... о... қ, құдай сақтасын... Келіннің іш киімі ғой. Оны қалай көресің.

– Көрмеген екенсің, ол азаматшаның жаңа дамбал кигенін, ол дамбалдың қызыл екенін сен қайдан білдің?

«Ойбай-ау, тағы сондайы бар ма еді?»

– Аял айтып отырған. Бұлар бірін-бірі біледі.

– Шантаж емес пе?

– Жоқ, шантаж дамбал емес. Қызыл дамбал.

– Пәмилесі кім дедің?

– Өз пәмилесі ғой... Жа... мала... деноба...

Немесе,

«...Түнде өзіңіз түні бойы тексердіңіз. Дәржанның үйінде жауап алғанда жаңа дамбалын көрген жоқсыз ба? Оның үстіне ол қызыл дамбал болса... Көрдіңіз, әрине... Сол матаны түгел ту қылып тіккенде бұл тігіліп-ақ тұратын ту... Дәржан Жамаладеноба халық жауы ма, сөзсіз халық жауы. Бір бұтының мүддесін бүкіл колхозшылардың мүддесінен жоғары қойса, жау болмағанда қайтеді енді, халқым-ау?

– Хуатит, – деді өкіл»

Қызыл империяның әсіре саясаты, оны орындаушы шала сауатты белсенділердің іс-әрекеті күлкі поэтикасының негізін құрайды. Бұл әңгімеде терең саяси-әлеуметтік мән бар. Былай қарағанда жеңіл, динамикалы дамып, қызғылықты оқылғанымен әңгіменің көтеріп тұрған жүгі ауыр.

Әрі формасы табылып, сәтті жазылған. Кеңес дәуірінде жазылған шығармалардың көпшілігі сол кезеңнің идеологиясының ықпалынан шыға алмай, шындықтың шырқау биігіне жете алмағанын білеміз. Осы орайда белгілі қаламгер Қ.Мұқанбетқалиевтің бұл шығарма туралы:

«Бірақ дәуір шындығын, заман қатыгездігін осынша реалистік қуатпен, осыншалық тірі характерлер арқылы айқын көрсеткен туынды біздің әдебиетімізде де бұрынғы кеңестік әдебиетте де сирек-ақ десек, еш артық айтқандық емес» деуі шындық.

Десе дегендей, жазушының «Жебір» әңгімесі де «Қызыл дамбалмен» сабақтас жазылған. Біріншісінде – отызыншы жылдардың аяғындағы ел жағдайы: солақай саясат, оясыз атқа мінер белсенділердің одағай әрекеттері қатаң сынға алынса, екіншісінде – жетпісінші, сексенінші жылдардағы қоғамдық-әлеуметтік жағдайлар кемшілігі басқа кезеңнің адамдары бойынан табылады. Жағымсыз кейіпкерлердің сырт тұлғалары, киім киісі, іс-әрекеттері мен атқаратын жұмыстарында өзгешелік болғанымен ішкі сезімдерінде айырма жоқ деуге болады.

Әңгімеде басты екі кейіпкер, біреуі – еңбекшілер депутаттары аудандық кеңесі атқару комитеті төрағасының бірінші орынбасары Жанғабылов Рахым Теңелович. Екіншісі – аутпарткомның үгіт және насихат бөлімінің нұсқаушысы – Шүленбайұлы Сламбек. Осы екі кейіпкер аудан басшысының арнайы тапсырмасымен қырға он төрт отар қойды көшірісуге малшы қауымға көмекке машиналар көшін бастап аттанады. Бастапқы кезде Рахым Теңеліш іс-қимылынан өзіне де, өзгеге де тыным бермей шапқылап жүрген, қоғам мүлкін қорғаған қатал да тиянақты адам болып көрінеді. Ал Сламбек оның әр ісіне сын көзімен қарап отырады. Рахым Теңеліш келе ферма адамдарын аяғынан тік тұрғызып, іске кірісіп кетеді, тіпті дайындап қойған асқа да қарамай малды қырға көшіру науқанын бастап жібереді. Оның ішкі сыры тек ауданға өтірік ақпар беру кезіндегі рациядағы хабарламасынан ашыла түседі. Сонан соңғы оқиғалардың өзі-ақ аудан өкілінің кім екенін дәлелдейді. Аудан өкілі қоғам малы деп жүріп отардағы өз малының қамымен келуі, халықтың ауыр жағдайына бас ауыртпай-ақ, өз малдарын ірілеп ауыстыруы, ауданның бірінші басшысына деп ауылдық кеңес төрағасын қорқытып, үркітіп күркетауық алуы – оның алаяқ, екіжүзді жан екендігін байқатады.

Осылайша өз құлқынының қамы үшін небір іс-әрекеттен тайынбайды. Рациямен аудан басшысына өтірік ақпар бергенде де беті шімірікпейді.

Ал оған қарама-қарсы алынған Сламбек болса, мінезі ұяң, ойшыл, қиялы ғарышта, көкірек сезімі таза жас. Бірге жүрген аз ғана уақыт ішінде аудан басшыларының бірінің іс-әрекетін көріп жиіркеніш сезімі бойын биледі. Иссапар кезінде бас өкілмен арасы шешілмес шиеленіске айнала бастайды. Осы

шиеленіс ақыры ширай-ширай келе өзегі пісіп-жетілген шикандай тарс жарылады.

«... Рахым:

– Шүйінші, Шүленбаев жолдас! Шүйінші деймін, нұсқаушы жолдас!

Леонид Ильич жолдас наградталды! Жаңа ғана хабарлады!

– Жүрек жарылатын несі бар? Қолында тұрған нәрсені кім алмайды!

– Әй, абайлап сөйле, райком жолдас. Леонид Ильич сенің жездең емес.

– Солай болмай тұрғанын көрмейсің бе қырсыққанда. Әйтпесе жездем болса, үлкейген адамсың, көп темір ауырлық етер. Осыны азайтсаңшы деген болар едім, – деді Сламбек.

– Мынауың не дейді, ай? Өзің мүлде саяси сауатсыз адам екенсің ғой...»

Сонан соң, әрине, «саяси сауатты» Рахым бірінші хатшыға айтып «саяси соқыр», «кертартпа» мінезді Сламбекті «жауапты қызметінен» босаттырады. Жайбарақат басталған әңгіме осылайша шиеленісіп барып аяқталады. Әңгімеде тоқырау кезеңі, тоғышарлық психология сұлбасы анық көрінеді. Жалған ақпар беру, қосып жазушылық, жәдігөй патриотизм сыры ирониямен беріліп, уытты тілмен жазылған. Сатираның сынға толы, ызғарлы суық желі, тіпті, «қоғамды алға бастаушы», халық мүддесін көздеген «көсемнің» орден-медальға толы өңірін де ұрып өтеді.

М.Қаназ әңгімелерінде «социалды құрылыс» пен тоқырау кезеңінің шындығы осылай ашылады. Оған осы оқиғадағы заман емес, қатысушы кейіпкерлер де емес, сол заманда осылай қолдан істеген, осы кейіпкерлердің пешенесіне осындай тіршілік, өмір сыйлаған қоғам кінәлі еді. Ал автор осы оқиғаның ащы шындығын, ауырпалығы мол ақиқатын ашушы ғана. Халық тақырыбын ашу жөнінде жазушы осылайша иронияның мол мүмкіндіктерін шебер пайдалана алған.

Жазушы М.Қаназдың кейіпкерлері негізінен қарапайым адамдар, бір қарамаққа көптің бірі, әдеби терминге жүгінсек, – «кішкене адамдар». Жазушының ара тұра жақсылық пен жамандықты беттестіре отырып ой түюге де ұмтылысы бар. Мұндай сәтте көбінесе сатиралық бояуларды қолданады. Біз бұны жазушының «Үрей», «Өлерменнің көршісі» әңгімелерінен байқаймыз. Бірінші әңгімеде қазір көп айтылып жүрген – протекция, тамыр-таныстықты келеке етеді. Аудандық оқу бөлімінің меңгерушісі Әбдіқали аутпарткомның бұрынғы бірінші хатшысымен жақсы таныстықты малданып, ауданның қалған басшыларын жүре тыңдайды. Тапсырмаларына жете мән бермейді. Мәңгі солай болар деп ойлайтын... Басшының аяқасты ауысуымен Әбдіқалидың мойына су құйылды. Бойын белгісіз бір үрей билеп алды. Әсіресе, әділ, бетке айтар ауатком төрағасынан қатты

қорқады. Жазушы осы арада Әбдіқали бойындағы мінез кемшілігін күлкі етеді.

Ол әсіресе тұмаудан қатты қорқады. Қарауында инспектор болып істейтін Балқара деген жігітпен жұмыс барысындағы арақатынасын қараңыз: «Балқараны өзіне жақындатпай, бұрышта қашқақтап тұрып сұрады.

– Ауырып жүрсің бе? Немене?

– Ой бір тұмау тиіп... Маза болмай жүргені. Отчоттың уақыты болған соң, дәрігерге де бара алмай...

– Қайт, үйге бар, жат. Дәрігерге бар. Ойбай-ау, өзінмен болмай, бүкіл аппаратты құртасың ғой. Бәріміз де қырқай құлап қалармыз. Оны ойламағаның ба? Тез қайт. Үйге барып, оранып жат.

– Қарармын. Өзім қараймын. Тез қайт.

– Мынау столдың кілті еді. Керек болып қалса... – деп жақындай түспекші. Ана бөлмені нұсқады.

– Қызға бер. Сол жаққа алып бар.

Балқара шығу бойына терезенің желдеткішін ашты, қалтасынан сытырлақ қағазға ораулы сарымсағын алып, екі қолына жақты. Жаңағы анықтаманы кейін қарамаққа сызғыштың ұшымен итергілеп алып келіп, суырмаға тастап жіберді. «Жас жігіттер бар-ау өзін-өзі күтпейді. Құлағанша жүре ме енді, қайтеді. Біреуге жұқтырармын деп те ойламайды. Бұларға соншама не болғаны».

Әңгіменің енді бір жерінде іссапарға бірге шыққан аудандық газеттің тілшісінің тұмауратқанын сылтау етіп, одан құтыла алмай іштей арпалысқа түсіп, әнкі-тәнкісі шығады. Ақыры есебін тауып, пішеншілер қосының басына қалдырып, қашып кетеді. Мансапқұмар, мазасыз жан Әбдіқали – тоқырау кезеңінің түлегі. Автор оның бар болмысын құрдасы Айымбеттің аузына салады: «... Өзім де ондай мәселемен ойнамаймын. Маған кім болғанда бәрібір. Ауданның айналдырған екі-үш басшысын алалап сыйлайтын жұртты өзіндей көресің бе? Біреудің қолтығына құмар қасиетің енді зиянға шыққалы тұр. Бұрын пайдасын көрсен, енді залалын тартасың. Енді бар ғой, мықтап тартасың...» Әңгіменің негізгі тіні – басты кейіпкердің кірпияз кіді мінезінен, орынсыз қорғаншақтығынан көрінеді.

Жазушының екінші бір «Өлерменнің көршісі» әңгімесінде бұл мәселелерге басқа қырынан келген. Әрі көрші, әрі бойдақ екі жігіттің тұрмыс-тіршілігін салыстыра отырып, көршісі Олжабайдың пысықтығына, ұсынақтылығына таң қаласың. Ілкі қарағанда тіпті айыптағың да келмес, бірақ екінші рет ой көзімен, автор мензеуімен қарар болсақ жандүниенің астан-кестені шығып, жүдеп-ақ қаласың.

Басты кейіпкер Олжабайдың дүниеқоңыздығы, жұмыртқадан жүн қырыққан сарандығы, пайдакүнемдігі өте шебірлікпен қалам қырына іліккен. Осы орайда профессор Т.Қожақеевтің «Біздіңше, дүниеқұмарлық дегенің – дүние-мүлік, киім-кешек, әдемі заттар жо-

лында ата-ана, іні-бауыр, апа-қарындас, жора-жолдас, достық, махаббат, рухани жан дүние – бәрін мансұқ ету. Яғни вещицизм – кісі қадірін білмеу, адамнан дүние құнын артық көру» – деген пікірінде шындық бар.

Жазушы шығармашылығында қазақ әйелінің бейнесі, ене мен келін арасының қатынасы, мейірімді аналар мен инабатты бойжеткендер, абысын-ажын проблемаларын да нәзік түсінік, терең білгірлікпен толғаған. «Бақыт қайда мекендер» дегі Жанзия, «Екі жүз сексен жетідегі Гүлназиядағы» Гүлназия, «Жаңбырлы жаз едідегі» Зияштармен қатар ұлттық құндылықтарымызды қастерлеуге шақырған «Чикадағы» Тәнзила жеңешем, «Суық көлеңкедегі» Қазима кемпір, «Жесірдегі» Ұрқияның енесі, «Қияндағы күн нұрындағы» Қатира кемпірлер өмірдің өзінен ойылып алынған жанды бейнелер емес пе? Өз ошақтарының отын өшірмеу жолында жанталаса әрекет етіп жүрген ұлттық мінездер. Осынау елдің, жердің ұйытқысы болып отырған қамкөңіл қариялардың жанды бейнесі оқырман жадынан бірден шыға қоймас...

М.Қаназдың «Құм қойнауы» жазушылық сапарының алғашқы бөлігінде жазылған іргелі дүниелердің бірі. Мұнда малшы қауымның бейнетке толы тыныс тіршілігі кеңінен әңгімеленеді. Құм арасында ғұмыр кешкен екі малшы, құрдас жандардың тірлігін салыстыра отырып ой түйеді. Тоғанас – өз ісіне берілген ел байлығын арттыруды ғана білетін, қоқ-соқпен жұмысы жоқ, біртоға момын жан. Оның тіршілікке, жарық сәулеге ұмтылысы шынайылығымен көңілге ұялайды. Ал Құланбай болса өзіме ғана болсын, өзіме ғана бұйырсын деп өлермендікпен өмір кешіп келеді. Тірлікке деген осы екі түрлі көзқарасты, екі түрлі ұстанымды жазушы шебер қиюластыра білген. Жоғалған малын іздеп, оны Құланбайдың қорасынан көріп тұрса да, өлім аузында жатқан құрдасына «мынау менің малым» деп айта алмайды. Ал Құланбай болса, Тоғанастың көңілін сезіп, танып, бәрін біліп жатса да сыр бермей безерген қалпында қалады. Не деген қаттылық? Бүкіл өмірін мал соңында өткізіп келе жатқан Тоғанастардың іздеп жүргені жай мал емес, ер қанаты – бәйге аты. Тоғанастың өзі де, сейіскер інісі Сабалақ та Құланбайдың қорасынан бәйге атын көріп таниды. Дайын тұрған көлікке тиіп, салып алып жөнеліп кетуге Тоғанастың дәті бармайды. Айықпас кеселге ұшырап, хал үстінде жатқан құрдасын аяп, әрекет ете алмайды. Құрдасының құлқын өзгерте алмасын түсінеді.

...«Міне, мынау туған жер! Жер кіндігі – осы. Қар көміп тастаған жұрт. Уақыт өтеді. Жыл жылдан озады. Сосын бұл із де жоқ. Жер домалақ болып жақсы жаратылған. Әркімнің өз мекені – жер кіндігі болады. Отанның ошағы, тіршіліктің, сағыныш пен қуаттың, үміттің шаңырағы дермісін. Ып-ыстық, жанға жақын. Туған жерін де білмейтіндер бар ма екен? Жоқ болар. Ондай тіршіліктің мәні не...» бұл жолдар жазушының «Жер кіндігі» атты повесінің – негізгі кредосы.

Шығарманың өн бойынан туған жерге деген бір сезім, өзіне бала күннен таныс ауыл тірлігі, онда өмір сүрген адамдарға деген ыстық ілтипат бойлай есіп отырады. Атамекенін аңсай, сағына жеткен Таңаттың арманы: «Мыңдаған талантты адамдар бар, содан ондап, бірлеп қана шығады. Кейбіреуі өзін танымайды, кейбіреуін жұрт танымайды...» – міне, осындай жастарды тауып тәрбиелеу, ізгілікке, асыл мұраттарға баулу.

Таңат қарапайым теміржолшының баласы Ерғазыны танып, оны сиқырлы да сырлы сұлулық әлеміне тарта бастайды. Өзінің де шәкіртінің де еңбектері еленіп, ел аузына ілінеді. «Таң қаранғысында» атты полотносы бүкілодақтық көрмеге қабылданды. Астанадағы ақбас ұстазы ризалық хатын жолдайды.

Повесте Таңатқа қарама-қарсы алынған бейне – Өсер. Бұл көңілі де, кейпі де, сана-сезімі де соқыр жан. Дүниеқоңыз Өсердің өмір сүруде өз түсінігі бар. Бар мақсаты екі «бүтін» ақша жинап, баласын бригадирлікке не бір қолында билігі бар жұмысқа ұсынбақшы. Ол баласының ішкі жан дүниесіне үңіліп қарамайды. Осы көрсоқырлық өзінің түбіне жетеді, жалғыз ұлы Ерғазы поезға түсіп өледі. Сонда да өзін кінәламай, бар айыбын Таңатқа жаппақшы.

Бимырза ақсақалдың мына сөзі Өсердің характерін аша түседі:

– «Өзіңнен көр! Көзің соқыр, көңілің көр неме, мына өзіңнен көр! Сен әлі мына кескініңмен қара басыңды жұтасың! Қырсыққа өзің ғана кезікпей, қыршынның ұрынғанын қарашы. Көрінбе көзіме, шық!»

Шығармада бұдан басқа бірсыпыра кейіпкерлер де бар. Тілеумұрат, Ырзалы, Бимырзалар өмірдің өзінен алынған шынайы бейнелер. Өзіңнің ескі таныстарыңды көргендей әсерде боласың.

М.Қаназ сан түрлі бояулардың ішінен өзіне керектісін дәл тауып алған. Сондықтан да деталь, әр штрих өз орнын тауып тұр. Повесте не қилы сыр аңғартатын сөйлемдер, қызғылықты да ойлы, ұтымды диалогтар баршылық.

Ал «Аптап» повесінде оқиға желісі бір ғылыми экспедицияның ескі тарихи орын – «Күйікқаланы» зерттеуінен басталады. Экспедицияның құрамы тым шағын, экспедиция жетекшісі, қарт ғалым Хасен Әбдіровичтің өзі және оның ғылымға бейімі бар қос шәкірті – Бекен мен Есім.

Олар күн қақтаған аптапта ескі қорғанда қазба жұмысын жүргізіп жүре берер ме еді, кенет экспедиция мүшелеріне қатты әсер еткен оқыс мына бір оқиға болмаса: «Гүлжаһан күйеуге шығыпты». Есімнің өз аузынан естігенде Бекеннің иіні төмен түсіп кетеді. Бұл бұнда ыстық далада ескі жұртты қазып жүргенде ол арамза (Медет) шаруасын бітіріпті. Бекеннің басына келген алғашқы ой осы болды. «Тәңірінің тал бойыма берген қос арыстаны – зұлымдық пен игілік арба-

сып жатыр, – деген ол бір студенттердің айтысында. – менен екеуін де күте беріндер қайсы жеңсе соның жетегінде кетемін...» «Алғашқысының жеңгені» – деп ойлады Бекен. Кейін Бекендер Медеттің есепші ағасының үйіне шақырылып барғанда да, Гүлжаһандардың ескі Күйікқалаға келгенінде де жан жүректері жараланып, іштей арпалысқанмен сыр бермегенсиді. Қулық, сұмдығы мол жылпос Медет Бекеннің сүйіктісі Гүлжаһанды қапылыста қолға қондырған. Не шара? Бірақ, тағдыр оларды өмірдің тар соқпағында қайта белдестіреді. Бұл жолы да айлалы Медет бұрын қимылдаған... Адамшылық ардан безіп, қарт ғалымның зерттеулерін сұрайды. Хасен қарттың артына қалдырған өсиет қағазы оның зымыяндық ойына тоқтау салады. Повестегі сәтті шыққан бейнелерінің бірі – Хасен Әбдірович. Қарт ғалымның еңбекқорлығы, қарапайымдылығы, ақкөңілділігі, ғылымға адалдығы оның портретін көркейтті тұр.

«Сонар» повесінде негізінен жастық кешуі, махаббат мәселелері сөз болады. Бірін-бірі канша шын жүректен ұнатқандарымен, сәл нәрседен, кездейсоқ оқиғадан-ақ ренжісуден өмірде қаншама тағдырлар қосыла алмай жатыр. Повестегі Арғын мен Гүлханис линиясы да сол бағытта тартылған. Автор бұл шығармасында өмірді қаз-қалпында беруге ұмтылған. Бұнысы сәтсіз де емес, нанымды сурет, әсерлі оқиғалар баршылық. Жазушының өзге әңгімелері де сюжет қысқалығымен, қанық бояуымен, таза тілімен, табиғилығымен ерекше әсер қалдырады.

Шығармаларының қай-қайсысында да жеңіл юмор лебі есіп отырады. Бір қызығы автордың дүниеде көп кездесетін тоғышар дүниеқоңыз, мансапқор пенделерді қаз-қалпында көз алдына елестетіп, әжуалауға шеберлігі.

Не көп Молдекенде жілігі татитын жақсы әңгіме, повестер көп. Олардың бәрін саралап, тізіп, талдап жатуға жер тар. Дегенмен, кейбірін қазір атап кетпесек, жазушы шығармашылығына қиянат болар еді. «Кеменің кезекті қайырлауы», «Алматыдан Тараз арқылы Қызылордаға дейін», «Жусан иісті жүрдек поезд», «Бұру жол», «Ғашық едім, қайтейн...», «Тағатсыз күткен бір мезгіл» әңгімелері жауапкершілік жүгін айқын сезіп қолына қалам алған жанның шаруасы. Бұл шығармаларды бей-жай оқи алмайсың. Осы орайда белгілі әдебиет сыншысы, ғалым Бекен Ыбырайымовтың: «...Молдахмет Қаназов шығармаларын селсоқ оқи алмаймын, қай шығармасын оқысам да жазушының көкейіндегі ойын, көкірегіне тұнған сырын, айтайын деген шын, жырын тебірене қабылдаймын» деуін әбден түсінуге болады.

Ал жан-жануар, табиғат тіршілігіне арналған шығармалар қай халық әдебиетінде де баршылық. Бұл орайда жазушының «Ескі қыстау», «Саяқ»

әңгімелері сыншылардың назарынан тыс келе жатқан философиялық астары бар салмақты дүниелер.

Жазушы шығармашылығының соңғы жылдардағы алтын қазығына айналған – Жанқожа батыр. Батырдың басы саяси дау болғандықтан, бұл тақырыпқа жазушы көп ізденіс, кемел дайындықтан соң кірісті. Көптеген зерттеу мақалаларына кейін ғана хикаят жарық көрді. Хикаятта автор батыр өмірінің кезеңдерін саралап, оны үнемі күрес, толғаныс үстінде көрсетеді. Батыр сарбаздарының Хиуа хандығы әскерлерімен соғысып, Жанкент қамалын алуы, ондағы Бабажан сарт әскерлерін быт-шыт жеңуімен басталады. Хандық жойылғаннан кейін Сыр бойы қазақтары ресми түрде орыс патшалығына бодан болғанымен, екінші жақтан Хиуа мен Қоқан қатар иемденіп, үсір, зекет алым-салық алып тұратын. Сарбаздарымен қамалға бекініп алған Бабажан жергілікті халыққа ойына не келсе соны істеді. Әсіресе, қырға көшіп кете алмай дария бойын сағалап қалған егінші жатақ қатты күйзелді. Ханның найыбы Бабажан сарттың адам төзгісіз озбырлығы жергілікті шаруалардың көтерілісіне әкеліп соқтырды. Көтеріліс басында майдан Жанқожа мен қаракесек Ақтан батыр болды. Көтерілісшілер қолға түскен Бабажанды өлтіруге үкім шығарды, қамал бұзылды, сарбаздар еліне қуылды. Сөйтіп езілген шаруалардың еңселері көтеріліп қалды, алайда бұл уақытша ғана бой жазу болатын...

Олар 1847 жылғы тамыз айындағы бір ғана шапқыншылықта Жанқожаның ықпалында отырған дихан шаруаның мың үйін талқандады, 21 әйел балашағаны алып кетті, 30 баланы суға атты, төрт барлаушыны өлтіріп, Жақай бидің баласын тұтқындады. Ал бұндай жортуылдар дүркін-дүркін қайталанумен болды. Көрші хандардың осыншалық опасыздығы мен барымтасынан әбден ығыр болған батыр 1847 жылы Райымға келіп, бекініс сала бастаған патша әскеріне қарсылық көрсеткен жоқ-тұғын. Сол кездегі Орынбор генерал-губернаторы Обручевпен ауызба-ауыз жолығып, сөз байласқанда, жергілікті халықтың тыныштығы бұзылмайтын әрі орыс әскері Хиуа шапқыншылығынан бірігіп бұларды қорғайтын болып келісілген-ді. «Орысқа берілген» Жанқожаға хиуалықтар ғана емес, сол кезде Хиуа қызметінде жүрген Жанғазы мен Ермұхаммед сұлтандар да өшіге түсті. Батыр екі оттың ортасында қалды. Тамыздың 23-і күні Жанқожа патша әскерімен демесіп, қазақ жерін қан сасытып, талан-таражға салып жүрген Қожанияз бастаған қоқандықтарды Қуандарияға дейін қуып салды. Шаруалардың 3000 түйесі, 500 аты, 2000 мүйізді ірі қарасы, 50000 қойы иелеріне қайтарылды. «Сырдарияны иемденетін хиуалықтарды қазақтардың қас дұшпаны деп білетін Жанқожа біздің табиғи, сенімді әрі ілтипатты, әрі пайдалы одақтасымыз болды. Өзінің қазақтарына бізді хиуалықтардың зорлық-зомбылықтарынан

қорғайтын қорғаушы ретінде қарауға үйретіп, бізге баға жетпес қызмет көрсетті» [1.130] – деп жазған болатын И.А.Макшеев Жанқожаның орыс халқына деген қатынас мәселесі көкпарға түспей тұрған тұста. Автор батырдың сөзіне берік, біртоға, сенімді кісі екендігін және орыс армиясынан зор үміт күткендігін ерекше атайды.

Бүкіл егінші жатақ аузына қарап, өздеріне қорған тұтып отырған Жанқожа батырдың патшалық Россияның әкімшілігіне деген үміті ақталды ма? Ақталған жоқ. Зеңбірек сүйретіп мұздай қаруланып келген жатжұрттықтардың да көкейлері ұзамай белгілі болды.

Раймға бекініс салынып, карашекпендер көшіріліп әкелінгеннен кейін жергілікті халықтың мүлдем мазасы кеткен болатын. Осы жылдары оларды орналастыру үшін Акирек, Ақбай тәрізді шұрайлы жерде қоныс теуіп егін салып отырған қазақтың 3 мың үйін Сырдың арғы жағына зорлап көшірді.

Шаруалардың еріксіз атқа қонуына патша әскерлерінің, оның құрамындағы қазақтардың адам төзгісіз озбырлығы түрткі болды. Қамал салуға жалданып жүрген үш қазақты ауыр жұмысқа наразылық жасағандары үшін тірілей отқа жағып жібереді. Әбден ашынған халық мезгілсіз уақытта атқа қонды. Жеңіске деген үміт мүлде жоққа тән болатын. Көтерілісшілер Қазалы бекінісі талқандалса, бәрі қалыпқа келетіндей көрінді. Жанқожаның орыс армиясына сенген үміті ақталмады. Бұлар да хиуалықтардан кем түспейтін қанаушы ғана емес, халық намысын аяқасты ететін озбыр басқыншы болып шықты.

Осы айтылған жәйлардың бәрі хикаятта толық көрініс тапқан. Жазушы өзіне тән шеберлікпен өткен заман көріністері бұлжытпай бұлтартпастан көз алдыңызға әкеледі.

Халықтың буырқанғандығы соншалық, көтеріліске тіпті қыстың көзі қырауда, ақ қар, көк мұзда жаяу шыққан. Атам қазақ қай кезде жауына жаяу аттанып еді? Бұл қарапайым халықтың әбден шектен шыға ашынғандығының даусыз айғағы емес пе? Төрт-бес мың шаруаның сан жағынан басым болғанымен бір зеңбірек, екі ракеталық станок, 54 штуцермен мұздай қаруланған, құрамында 300 аттылы казак, 320 жаяу, оның үстіне башқұрттар мен Елікей Қасымов бастаған 400-450-дей жауынгерлері бар патша әскеріне төтеп бере алмайтыны өзінен-өзі түсінікті. Көтеріліс күшпен басылып, оған қатысқандар ғана емес, сол мандағы кедейлер аяусыз жазаланды, мал-мүліктері талан-таражға түсті. Үйлер өртенді. Көтерілісші елдің 21 мың 400 ірі қарасы тартып алынды. Полковник қанішер Кузминскийдің шектен шыққан жауыздығы бұдан бұрын 1855 жылы Есет Көтібаров көтерілісін басқан кезінен белгілі болатын. Ол туралы Лондонда шығып тұрған прогресшіл журнал «Колоколда» А.И.Герцен жазған еді...

М.Қаназ хикаятында көтерілісті басуға қатысқан қазақтың сатқын феодалдарының бейнесі де сәтті ашылған. Патша үкіметінің сеніміне кірмекке жанын салып жүрген Елікей Қасымов сұлтан, Хиуа ықпалындағы Жанғазы хан, орыс әскерлерінің Жанқожа жасағы арасындағы жансызы Дүрімбет, зауряд-харунжий шеніндегі Сейіл Байқадамов пен оның есер інісі Ақсақал бейнелері қаз-қалпында есте қалады.

М.Қаназ үнемі ізденіс үстіндегі жазушы. Әлем әдебиетінің озық үлгілері оған жат емес. Қаламының бірде төгіле, бірде әрі қысқа да нұсқа жорғалауы соның айғағы. «Мөлтек әңгімелер» көлемді топтамасындағы қысқа қайырылған, тап-тұйнақтай орындалған, архитектуралық өлшемдері өзгеше өмір шындықтары, тірлік сәулелері соны байқатады. Қалай дегенде де Молдахмет Қаназ – қаймағы бұзылмаған қайнаған қазақы өмірдің қақ ортасынан қазақ сөз өнеріне өзіндік қолтаңбасымен, өзіндік соқпағымен келген қаламгер. Сондықтан оны ешкіммен шатыстыра алмайсың, рухани-көркемдік дүниелеріміздің арасынан оның қоңыр да қуақы үні дәйім менмұндалап тұрады.

...Қазақ әдебиетінде кешегі Сталинград шайқасының дүрілдеп тұрған мезгілінде шыр етіп дүниеге келген, дүниенің талай өткелектерінен абыройлы өтіп, бұл күндері қасиетті қазақ сөз өнерінің абыройы асқақтаған мәуелі бәйтеректеріне айналған бір шоғыр топ бар. Бұлардың қай-қайсысы да бір елдің бетке ұстар жазушысы атануға әбден лайық. Сол шоғырдың ішінде ешкімге ұқсамайтын бітімі, ой тегеуріні өзгеше қалам иесі Молдахмет Қаназ ағамыз да бар. Олар бұл күндері жетпіс деген жастың жотасына біртіндеп шығып жатыр. Шыққан биігің құтты болсын Молдеке! Өмірде де, өнерде де биіктен-биікке өрлей бер.

Алпысбай МҰСАЕВ,
филология ғылымының докторы,
профессор

